

KASVATUS JA YHTEISKUNTA HEGELIN PEDAGOGIIKASSA¹

Kari Väyrynen

G.W.F. Hegel (1770–1831) oli saksalaisen klassisen idealismin viimeinen merkittävä edustaja. Saksan klassinen idealismi juonsi juurensa I. Kantin (1724–1804) filosofiasta ja sen muita edustajia olivat J. G. Fichte ja F. W. J. Schelling. Kokonaisuudessaan tuo suuntaus on uuden ajan filosofiassa erittäin merkittävä ja nykyfilosofia on suuressa määrin velallinen siinä kehitellyille ideoille. Esimerkiksi nykyään varsin yleisesti hyväksytty konstruktivistinen tiedon käsite, ajatus tiedosta inhimillisenä tekona, perustuu pitkälle Kantin filosofian avaamiin näköaloihin. Hegelin ajattelua puolestaan ei voi sivuuttaa mm. hermeneutiikan ja uusmarxilaisuuden eri suuntauksia tarkasteltaessa.

Pedagogiikka ei sen sijaan ollut kenenkään saksalaisen idealismin edustajan ajattelun keskiössä, vaikka heidän filosofiallaan on yleisesti ottaen merkittäviä pedagogisia seurauksia. Kant, Fichte ja Hegel käsittelivät kuitenkin jonkin verran pedagogisia kysymyksiä eri kirjoituksissaan ja monet heidän oppilaistaan kehittivät aihepiiriä laajastikin. Esimerkiksi F. Schillerin 'Kirjeitä ihmisen esteettisestä kasvatuksesta' (1795) rakentaa suoraan Fichten filosofian pohjalle. Hegelin oppilaat tarkastelivat pedagogiikkaa laajasti 1800-luvulla Saksan (Thaulow, Rosenkranz) lisäksi myös esimerkiksi Suomessa (Snellman, Cleve). Hänen ajattelullaan oli vaikutusta myöhemmin mm. J. Deweyn pedagogiikkaan. Kantin filosofiaa sovellettiin pedagogiikan kysymyksiin mm. Saksan 1900-luvun taitteen uskantilaisuudessa. Voidaan sanoa, että vielä nykyäänkin Kantin ja Hegelin filosofiat ovat pedagogiselle ajattelulle tärkeä inspiraation lähde.

Pedagogiikan asema Hegelin filosofisessa järjestelmässä

Pedagogiikalla ei ole itsenäistä asemaa Hegelin kehittelemässä hengenfilosofisessa järjestelmässä. Tuo järjestelmä tarkastelee hengen kehitystä subjektiivisen, objektiivisen ja absoluuttisen hengen muodoissa sekä sen latenttia ilmenemistä luonnossa. Hegelin filosofisen systeemin keskeiset osat ovat näin luonnonfilosofia, hengen filosofia ja dialektinen logiikka (absoluuttisen hengen korkeimpana muotona, 'Jumalan ajatteluna'). Keskeistä Hegelin filosofiassa on kehityksen ajatus: henki – modernisoiden voi puhua ihmisestä – kehittyy dialektisesti, vastakohtien kautta luonnonolennosta yhteiskunnalliseksi ja kulttuuriseksi olennoksi, joka lopulta ymmärtää olevansa osa historiassa toteutuvaa yleisinhimillistä kehitystä. Korkeimmalla itsetiedostuksen tasolla ihminen saavuttaa 'absoluuttisen tiedon', tiedon tämän monipolvisen kehityksen dialektisesta, vastakohtien kautta toteutuvasta logiikasta. Historian dialektisesta logiikasta on hyvä esimerkki Hegelin teoksessaan 'Hengen fenomenologia' (1807) kuvaama herran ja rengin dialektiikka, jossa marxilaisuutta ennakoiden historia nähdään valtaa pitävän ja työtä tekevän luokan kamppailun kautta.

¹ Artikkelini on aiemmin julkaistu teoksessa Raija Huhmarniemi, Simo Skinnari & Juhani Tähtinen (toim.) 2001. Platonista transmodernismiin. Juonteita ihmisyyteen, ihmiseksi kasvamiseen, oppimiseen, kasvatukseen ja opetukseen. Suomen kasvatustieteellisen seuran Kasvatusalan tutkimuksia – Research in Educational Sciences 2, 263–276.

'Absoluuttisessa tietämisessä' ihminen tiedostaa lopulta yhteytensä ja eronsa luontoon, yhteisöllisen olemuksensa perheen, kansalaisyhteiskunnan ja valtion jäsenenä sekä kulttuuriolentona taiteen, uskonnon ja filosofian edustamisessa 'absoluuttisen hengen' muodoissa.

Historiallinen itsetietoisuus ei ole Hegelillä vain aateperinteen tiedostamista, vaan siinä on oleellisesti mukana luontoyhteyden, sosiaalisten suhteiden, talouden ja yhteiskunnan edustamien materiaalistien tekijöiden tiedostaminen. Tämä realistinen piirre oli tärkeä marxilaisen historiankäsityksen inspiraation lähde. Myös Apelin ja Habermasin kriittinen hermeneutiikka on velallinen Hegelille, joka urauurtavalla tavalla korosti työn, kommunikaation ja vallan tärkeää roolia ihmisen historiallisessa olemassaolossa.

Mikä sitten on pedagogiikan merkitys tässä hengen kehityksen systeemissä? Vaikka Hegel käsittelee lasten kasvatusta ja koululaitosta varsin vähän, tekee hänen filosofiansa kokonaisuutena pedagogiikalle voimakkaasti oikeutta: hänen filosofiansa on itse asiassa kertomus ihmisen koko sivistysprosessista (Bildung). Sivistysprosessin käsite kattaa sekä psykososiaalisen kehityksen, kasvatuksen että opetuksen aspektit, joita myöhemmässä kasvatustieteessä on usein tarkasteltu erillään toisistaan. Lisäksi nämä pedagogiset tekijät suhteutetaan yhteiskuntahistoriaan: erityisesti koululaitosta tarkastellaan sen suhteessa perheen, kansalaisyhteiskunnan ja valtion institutionaalisiin rakenteisiin ja niiden historialliseen tilanteeseen.

Hegelin pedagoginen ajattelu kytkeytyy selvästi hänen oman aikansa ongelmiin, jolloin nousevan kapitalismin ristiriidat alkoivat tulla näkyviin. Hegel oli niistä urauurtavalla tavalla tietoinen: kapitalismin antagonistinen luonne, köyhyyden ja rikkauden polarisaatio, oli Hegelille keskeinen yhteiskunnallinen ongelma. Hän pyrki ratkaisemaan sitä teoriassaan valtiosta. Pedagogiikan kysymyksiä valotetaan tämän yhteiskunnallisen kontekstin kautta: kasvatuksen ja koulutuksen tulee pyrkiä ratkaisemaan yksilön humaania kehitystä tukevalla tavalla ristikkäisten yhteiskunnallisten vaatimusten dilemma. Perhe, kansalaisyhteiskunta ja valtio asettavat erilaisia vaatimuksia kasvatukselle ja pedagogiikan autonominen tehtävä on siivilöidä näistä ristikkäisistä vaatimuksista esiin niiden historiallisesti kestävä, järkevä ydin. Kasvatus ja koulu katsovat tulevaisuuteen: tehtävänä ei ole sopeuttaminen oleviin oloihin, vaan niiden kehittäminen historiallisesti kestävästä humanistisesta perspektiivistä.

Yhteiskuntarakente ja kasvatus

Hegelin analyysi hänen oman aikansa yhteiskunnasta on eräs hänen koko filosofiansa kiinnostavimpia puolia. Hän tuo eräänä ensimmäisistä johdonmukaisesti esiin varhaisen kapitalismin ristiriitoja ja on siten marxilaisen kapitalismianalyysin merkittävä edeltäjä. Marx saikin Hegeliltä suoria vaikutteita: hän kuului Hegelin oppilaiden ns. vasemmistosiipeen. Hegelin yhteiskuntafilosofialla on kuitenkin myös laajempaa merkitystä: hänen oppinsa luo teoreettista pohjaa eurooppalaisen hyvinvointivaltion idealle. Valtion tulee hänen mukaansa tasoittaa taloudellisen kilpailun mukanaan tuomia haittatekijöitä (etenkin köyhyyden vaikutuksia) ja taata kaikille valtion kansalaisille tasa-arvoiset mahdollisuudet mm. koulutukseen. Valtion instituutioiden tehtävänä on taata kaikkien kansalaisten perushyvinvointi kapitalistisen kilpailutalouden oloissa.

Pedagogiikan tehtävien hahmottamisen kannalta Hegelin yhteiskuntakäsityksessä on kolme keskeistä osaa: perhe, kansalaisyhteiskunta ja valtio. Perhe ja valtio ovat historiallisesti

vanhimmat, kansalaisyhteiskunta (bürgerliche Gesellschaft) sen sijaan on kehittynyt vasta uuden ajan kapitalismin myötä. Se voidaan kääntää myös 'porvarillinen yhteiskunta', mikä ilmaisee osin paremmin sen luonnetta. Kansalaisyhteiskunta on rikkonut traditionaaliset yhteiskunnalliset suhteet (perheen ja valtion edustaman 'siveellisen substanssin'), jotka – Hegelin mukaan sekä antiikissa että feodaaliyhteiskunnassa – perustuivat henkilökohtaisille sitoumuksille ja niiden mukaisille velvollisuuksille ja hyveille (Oikeusfilosofia § 148–150). Kansalaisyhteiskunta tuo esiin uuden, yksilökeskeisen periaatteen, jossa "jokainen on oma päämääränsä" ja muut ovat välineitä hänen erityisille päämäärilleen (ibid., § 182). Kansalaisyhteiskunnan positiivinen merkitys on siinä, että modernin subjektiviteetin käsite saa nyt yhteiskunnallisen oikeutuksensa: yksilöllisyys ja luonnollisuus (tarpeet) "kohotetaan *muodolliseen vapauteen* ja muodolliseen *tietämisen ja tahtomisen yleisyyteen*". Kyse on historiallisesti merkittävästä sivistystapahtumasta: "subjektiviteetti sivistyy sen erityisyydessä" (ibid., § 187). Antiikin pedagogiikan (Platon, Aristoteles) valtiokeskeisyys on nyt ylitetty ja avattu tie yksilön vapaalle kehitykselle.

Kansalaisyhteiskunnalla on siis kaksinainen merkitys: toisaalta sen myötä perheen ja valtion altruistiset toimintaperiaatteet, joissa jokaisen yksilön ihmisarvo on ensisijainen, muuttuvat egoistisiksi. Loputtoman henkilökohtaisen tarpeentyydytyksen nousu yhteiskunnan muodolliseksi periaatteeksi johtaa toisaalla luksukseen, toisaalla riippuvuuteen ja hätään (ibid., § 195). Kansalaisyhteiskunnan kehitystä ylläpitää pääomien kasaantuminen harvojen käsiin ja toisaalta yksilöiden väliset kyvykkyuserot. Tästä on välttämättömänä seurauksena yksilöiden omaisuuden ja kyvykkyyden epätasainen jakautuminen. Hegelin mukaan ei ole kuitenkaan perusteltua vaatia abstraktisesti tasajakoa, koska tässä erityisyyden kehittämisessä on myös järkevä aspekti läsnä. (ibid., § 200.)

Moderni valtio tunnustaa tämän vapaan yksilöllisyyden oikeuden mutta pyrkii edistämään sen järkevien, yleistä hyvinvointia edistävien puolien kehitystä. Moderni valtio eroaa antiikin valtiosta juuri tunnustaessaan 'subjektiviteetin prinssiipin', se saa sitä kautta "hirvittävän voimansa ja syvytensä" mutta toisaalta se samalla pyrkii johtamaan subjektin takaisin substantiaaliseen yhteyteensä (ibid., § 260). Tämä tapahtuu konkreettisesti siten, että "kokonaisuuden intressi" realisoituu yksilöiden erityisissä päämäärissä (ibid., § 270). Hyvin toimiva valtio kykenee periaatteessa organisoimaan yksilöiden itsekkäät pyrinnot siten, että yleinen etu ja hyvinvointi voivat lisääntyä. Edellyttääkö tämä Hegelilläkin 'näkyvämmän käden' (A. Smith) vaikutusta, on toinen asia eikä siihen tässä yhteydessä voida tarkemmin paneutua. Hegelin valtioteoreettinen ohjelma kuitenkin ennakoisi selvästi modernin hyvinvointivaltion rakennetta, jossa yleistä etua toteutetaan verotuksen ja laajan palvelutoiminnan avulla.

Kuten edellä mainittiin, kansalaisyhteiskunta on Hegelille myös pedagogisesti ratkaisevan tärkeä tekijä: se edistää "subjektin sivistymistä sen erityisyydessä" (vrt. yllä). Sivistys on ensinnäkin dynaaminen tekijä, joka murtaa esimodernien yhteiskuntien staattisuuden (esimerkiksi "mielikuivan viattomasta luonnontilasta") – siten se on oleellisesti kansalaisyhteiskuntaan kuuluva tekijä, joka teoreettisesti kyseenalaistaa em. 'siveellisen substanssin' ajatuksen (antiikin valtion tai feodaalisen järjestyksen). Näin se on ehto subjektin kykyjen vapaalle kehitykselle. Toisaalta sivistys ei voi perustua kansalaisyhteiskunnan egoistiselle etiikalle ja yksilön tarpeentyydytyksen maksimoinnille, vaan sen tulee perustua "järjen päämäärille". Rajoittuminen ja erikoistuminen kuuluu välttämättä moderniin sivistykseen, mutta silloin kun sivistyminen tulkitaan subjektin omana tekona ja valintana, voidaan nähdä erikoistumisen rajoitukset ja saavuttaa 'Objektiivinen

olemassaolo', järkevä kokonaisnäkemys. Kokonaisnäkemysten etsimisessä sivistys merkitsee vapautumista erikoistuvasta ja egoistisesta subjektiudesta ja siten pelkän kansalaisyhteiskunnan perspektiivien kriittistä ylittämistä, kohoamista yleiseen "siveellisyyden subjektiiviseen substantiaalisuuteen". Sivistyksen työn kautta subjektiivinen tahto saavuttaa objektiviteetin ja tässä mielessä sivistys on perimmäiseltä arvoltaan "absoluutin immanenttinen momentti" (ibid., § 187).

Mitä tämä siirtymä tarkoittaa? Hegel tarkoittaa sitä, että perimmältään ('teoreettisena sivistyksenä' – ks. seur.) sivistys on aina määrätyn historiallisen kehitysvaiheen ja sen vaatiman erikoistumisen rajat ylittävä prosessi. Kuten jo Rousseau korosti, kasvatuksella tähdätään viime kädessä täyteen ihmisyyteen, ei vain siihen, että ihmisestä tulisi hyvä säätynsä tai ammattikuntansa edustaja. Hegel toteaa samassa hengessä sivistykseen kuuluvan "minän käsittäminen yleisenä persoonana", ihmisyydessään, ei esimerkiksi tietyn uskonnon tunnustajana tai jonkun kansan jäsenenä (ibid., § 209). Sivistys jakaantuu Hegelillä kahtia, käytännölliseen ja teoreettiseen sivistykseen. Edellisessä painottuu erikoistuminen ja rajoittuminen määrättyjä tehtäviä varten, kun taas jälkimmäinen momentti tähtää ajattelun vapaaseen liikkeeseen (ibid., § 197). Teoreettinen sivistys ylittää määrätyn historiallisen kehityksen rajat ja liikkuu siten valtion edustamassa yleisinhimillisessä tehtävänasettelussa: valtion edustama 'konkreettinen vapaus' merkitsee Hegelille juuri yksityisen persoonan ja sen erityisten intressien täydellisen kehityksen oikeuden tunnustamista (perheessä ja kansalaisyhteiskunnassa) mutta samalla vaatimusta tämän oikeuden yleiseksi tunnustamiseksi, toimimiseksi valtion 'substantiaalisen hengen' päämäärän realisoimiseksi (ibid., § 260). Jo Hegelillä valtio suorittaa käytännössä tuon vaatimuksen suuntaisia institutionaalisia järjestelyjä, antaa mm. yleistä koulutusta, joilla kansalaisten tasa-arvoiset kehitysmahdollisuudet yksilöinä pyritään takaamaan. Valtio toteuttaa moderniteetin yleistä intressiä taata kaikkien yksilöllisten voimien vapaa ja täysi kehitys ja toimii siten pelkän kansalaisyhteiskunnan taloudellista kehityslogiikkaa 'järkeistävänä' voimana. Valtio pyrkii estämään köyhyyden ja rikkauten (luxus) polarisaatiota, koska se johtaisi siihen, että lopulta vain rikkailla olisi reaalin mahdollisuus taipumuksiensa toteuttamiseen. Esimerkiksi yleisen koulutuksen tarjoaminen tasa-arvoisesti kaikille on tässä mielessä sekä kansalaisyhteiskunnan että valtion intressien mukaista: se estää kansalaisyhteiskunnan hajoamista luokkaristiriitojen kärjistyessä ja toteuttaa toisaalta valtion yleisinhimillisiä ja sosiaalisia vaatimuksia.

Koulun ja yhteiskunnan dialektinen suhde

Kasvatus ja koulu kytkeytyvät Hegelin ajattelussa kiinteästi hänen analyysiinsä yhteiskunnan perusinstituutioista: perheestä, kansalaisyhteiskunnasta ja valtiosta. Kasvatuksen käsite perustuu sivistyskäsitteeseen: sivistysprosessi kuvaa yleisessä tasossa, miten ihminen kehittyy luonnonolennosta yhteiskunnan ja kulttuurin jäseneksi. Sivistysprosessi kytkeytyy läheisesti Hegelin käsitykseen työstä ja vieraantumisesta ihmisen kasvun välttämättömänä osana. Prosessi on varsin kompleksinen: ihmisen itsetietoisuus kehittyy identiteetin, eron ja ristiriidan dialektiikassa, jossa luontoperäisestä subjektista (lapsi) kehkeytyy sosiaalisessa vuorovaikutuksessa itsestään yhä paremmin tietoinen subjekti. Kasvu- ja kasvatusprosessi on kivulias, siihen kuuluu pakon aspekti, jonka kautta luonnonomaiset minäidentiteetin muodot kehittyvät itsekeskeisyydestä toisten ihmisten, yhteiskunnan ja kulttuurin järkevät sisällöt tunnustavaan aikuisuuteen. 'Toisinoleminen

tunnustaminen' (Anerkennung des Andersseins) on tässä prosessissa sekä käytännöllinen että teoreettinen avainkäsite.

Lapsella sivistys on pääosin em. praktista sivistystä, tottumista säännönmukaiseen työskenteelyyn ja kykyä asettaa rajat omalle toiminnalle (Werke 7, § 197) – siis sosiaalisten sääntöjen ja työn välttämättömyyden tunnustamista. Samalla tämä merkitsee kuitenkin vapautumista: luontoperäisen pakon ylittämistä ja yhteiskunnan "itse tehtyjen välttämättömyyksien" ja yleisen mielipiteen vapaaehtoista tunnustamista (ibid., § 194). Tämä vaihe kytkeytyy perhekasvatukseen ja koulunkäyntiin ennen lukiota. Teoreettinen sivistys "mielikuvien ja tietojen moninaisuus sekä myös niiden liikkuvuus monitahoisten ja yleisten suhteiden käsittäminen jne." (ibid., § 197) on puolestaan lukion ja yliopiston asia. Alempiin kouluasteisiin verrattuna lukio on Hegelillä pääpainoisesti yleissivistävä.

Tarkastelen seuraavassa lähemmin Hegelin koulukasvatuksen teoriaa, koska juuri se muodostaa hänen pedagogiikkansa kiinnostavimman aspektin: siinä nousee ensisijaisen pohdinnan kohteeksi koulun suhde kansalaisyhteiskuntaan ja valtioon, koulun ja pedagogiikan suhteellinen autonomia sekä humanistisen kasvatuksen rooli yhteiskunnan vaatimusten ristikkäisissä paineissa. Hegelin ajattelu on juuri tässä kysymyksessä erityisen antoisaa, koska siinä modernin kapitalismin haasteet nousevat ensimmäistä kertaa pedagogisen refleksioon kriittiseksi kohteeksi. Koulu joutuu ottamaan huomioon sekä kansalaisyhteiskunnan että valtion vaatimukset: ajankohdan konkreettiset taloudelliset vaatimukset ja niiden edellyttämät tiedolliset valmiudet (em. erikoistumisen) mutta toisaalta valtion yleisen intressin edistää yksilöllistä kehitystä sellaisenaan ja luoda sille parhaat mahdolliset institutionaaliset edellytykset. Koululaitokseen kohdistuu siis osin ristiriitaisia yhteiskunnallisia vaatimuksia ja pedagogiikan perusongelma on, kuinka ratkaista yksilön oppimisen tasolla nämä yhteiskuntakehityksen osin vastakkaiset vaatimukset. Kokoan seuraavassa osin tiivistetysti yhteen aiempien tutkimuksieni tuloksia (Väyrynen 1986; 1992; 2000) täydentäen niitä uusilla huomioilla.

Kasvatusprosessi liittyy eri vaiheissaan yhteiskunnan kolmeen perusinstituutioon: perheeseen, kansalaisyhteiskuntaan ja valtioon. Eettisesti ja pedagogisesti tärkeää on korostaa perheen ja valtion kasvatusintressien olevan perimmältään yhteneviä: molemmissa pyritään toimimaan siten, että 'yksilö sellaisenaan' tai 'kokonainen yksilö' on kasvatusprosessin päämäärä. Voi sanoa, että kasvatus on näissä instituutioissa humanistista: yksilöä ei kohdella välineenä vaan hänen täysi ihmisyytensä on sellainen itseisarvo, jonka kehitystä pyritään edistämään. Hegel on selvästi Rousseau'n pedagogiikan ja Kantin etiikan avaamalla linjoilla: pedagogin tulee toimia pitäen koko ajan silmällä kasvatettavan potentiaalista ihmisyyttä, sen mahdollisimman täysipainoista ja monipuolista kehitystä. Oppilaiden välineellinen kohtelu on siis pedagogisesti väärin, ellei se jossain tilanteissa ole välttämätöntä humaniteetin kehittämisen kannalta. Hegel ei kiellä sitä, etteikö pakko olisi joissain tilanteissa ja kehitysvaiheissa välttämätöntä – esimerkiksi varhaiskasvatus joutuu 'murtamaan' pienen lapsen luontoperäisen subjektiivisuuden. Voi kuitenkin yksiselitteisesti sanoa, ettei Hegel ole eettinen relativisti, vaan ajattelee pedagogiikan perimmäisen päämäärän olevan humaniteetin edistäminen.

Altruistisesti, rakkauden kautta tapahtuvassa toisen ihmisen pyyteettömässä tunnustamisessa organisoituva perhe on ensimmäinen institutionaalinen tapa yhdistää subjekti ja substanssi siveellisesti. Yksilön ja yhteisön pyrkimykset eivät vielä perheessä ole ristiriidassa keskenään. Hegel

näkee rakastavan perheyhteyden ideassa valtion esimuodon: perhe muodostaa (historiallisesti myöhemmin kehittyvän korporaation ohella) toisen valtion 'siveellisistä juurista', koska siinä "subjektiivinen erityisyys ja objektiivinen yleisyys ovat *substantiaalisessa* ykseydessä" (Werke 7, § 255). Korporaatio on ymmärrettävä (ibidem.) refleksiivisenä suhteena kansalaisyhteiskunnassa syntyviin erityisiin tarpeisiin (esimerkiksi jonkin ammattikunnan erityisoikeudet ja ammattikunnia), joten voi sanoa, että vain perhe tuo ennen valtiota esiin humaniteetin yleisen ihanteen. Korporaatiolla tosin oli Hegelille myös edustuksellinen merkitys: korporaatiot, paikallisyhteisöt jne. ovat tärkeitä valtion poliittista toimintaa elävöittäviä ja konkretisoivia voimia, jotka edustajiensa välityksellä tuovat erityistä asiantuntemusta ammattikunnasta, paikallisoloista yms. mukaan valtion toimintaan. Niiden edustajat välittävät siten erityistä ja yleistä intressiä konkreettisesti (ibid., § 308).

Mitä perhekasvatus institutionaalisesti katsoen siis merkitsee? Vaikka Hegel sivuuttaakin perhekasvatuksen varsin nopeasti ja tarkastelee kasvatusta perheyhteisöä 'hajottavana' tekijänä pitäessään silmällä lapsen irrottautumista perheestä, antaa edellä kuvattu institutionaalinen rooli perhekasvatukselle varsin tärkeän periaatteellisen merkityksen. Perhekasvatuksen tulee olla autonomista suhteesta kansalaisyhteiskuntaan. Sen tulee luoda emotionaalisessa tasossa perusta (a) alttuisen ihmisen kehittymiselle ja (b) monipuolisen humanistisen intressin heräämiselle. Vaikka Hegel tarkastelee perhekasvatusta siirtymänä kansalaisyhteiskuntaan ja korostaa siten lapsen tarvetta aikuistua, hänen teoriansa perheestä valtion siveellisenä juurena mahdollistaa myös toisenlaiset korostukset. Kun muistetaan, että perhekasvatus jatkuu aina lukioon saakka koulun rinnalla, voidaan sen humanistista ja yleissivistävää tehtävää pitää lopulta tärkeämpänä kuin sen kansalaisyhteiskuntaan valmistavaa funktiota. 'Leikkivän pedagogiikan' kritiikki ja aikuistumisen alleviivaaminen (vrt. Väyrynen 2000) ei sulje pois tämän humanistisen tehtävän mahdollisuutta, vaikkei Hegel sitä suoranaisesti tuokaan esiin. Se jää hänen analyysissään vasta yleissivistävän lukion asiaksi.

Kouluun tullessaan lapsi astuu perheen turvallisten rajojen ulkopuolelle. Hänestä tulee 'kansalaisyhteiskunnan poika' (tytön jäädessä kotikasvatuksen piiriin), joka perheen ulkopuolella löytää itsetietoisen olemuksensa, oman yksilöllisen tahtonsa osana kansalaisyhteiskunnan taloudellisia riippuvuussuhteita. Perheeseen nähden tämä ilmenee pakkona: vallitsee oppivelvollisuus, jonka kautta perhekasvatuksen satunnaisuus (vanhempien mielivalta) ylitetään. Hegelin rajanvedossa perhekasvatukseen tulee esiin selvä porvarillinen piirre: koulu pyrkii takaamaan kaikille yhteiskunnan tuleville jäsenille yhteiskunnallisesta taustasta riippumattoman koulutuspohjan. Koulu on väline säätyerojen purkamiseen. Hegel kannatti tästä syystä myös yksityiskoulujen muuttamista julkisiksi.

Hegelin '*Oikeusfilosofia*' kuvaa koulun institutionaalista asemaa varsin lyhyesti ja liittää sen 'poliisin ja korporaation' yhteyteen, ts. kansalaisyhteiskunnan ja valtion välimaastoon. Nürnbergin kauden rehtorinpuheet ja kirjeenvaihto antavat kuitenkin tarkemman kuvan koulun kaksitahoisesta roolista ja sen pedagogisista seurauksista. Koulu on erityinen 'siveellinen tila' perheen ja yhteiskunnallisen elämän välillä. Sen tarkoitus on kasvattaa lapsi todellisiin olosuhteisiin ja niiden asiasiteisiin, toimimaan yhteisten päämäärien ja sääntöjen mukaan. Työ ja todelliset saavutukset nousevat suureen arvoon, leikillä ei ole enää sellaista keskeistä roolia kuten vielä perheessä.

Hegelin mukaan tämä tulee tulkita lapsen oman tahdon mukaisena prosessina: lapsi haluaa astua aikuisten maailmaan. Koulu luo täten reaalisia valmiuksia toimia kansalaisyhteiskunnassa.

Koulu on kuitenkin autonominen instituutio, jolla on omat pedagogiset tavoitteensa. Sen toiminta ei ole palautettavissa kansalaisyhteiskunnan tarpeisiin. Koulun asema 'poliisin ja korporation' osana viittaa juuri tähän: kuten niissä, kyse on yksilön "erityisen hyvän (Wohl)" edistämisestä, ei vain tarpeisiin ja omaisuuteen kytkeytyvien oikeuksien turvaamisesta (Werke 7, § 229). Julkiset kasvatustilat on tarkoitettu tästä perspektiivistä tarkasteltuna turvaamaan lasten oikeudet täysipainoiseen inhimilliseen kehitykseen paitsi perheiden mielivaltaa, myös kansalaisyhteiskunnan satunnaisia intressejä vastaan. Yksityisintressien (olivat ne sitten perheiden, elinkeinoelämän tai empiirisen valtion 'organisaatiohengen' intressejä) tulee "vaieta koulussa". Emme saa Hegelin mukaan tyytyä siihen, että "meidän aikamme oppilaitokset ylipäättään *mestataan* ulkoisen hyödyllisyyden ja valtion päämäärien mukaan". Koulujen pedagoginen itsenäisyys voi tunnustaa vain yhden auktoriteetin: kuten Hegelin tulkinnassa protestanttisesta uskosta, kouluissakin "ainoa auktoriteetti on kaikkien intellektuaalinen ja moraalinen sivistys".

Koulun luonne 'siveellisenä tilana' määräytyy siis ensisijaisesti modernin sivistysvaltion edellyttämästä intellektuaalisesti vapaasta yksilöstä käsin. Autonomiset yksilöt rakentavat orgaanisesti valtiollista yleistähtoa, he eivät ole välikappaleita empiirisen valtion olemassa oleville päämäärille² vaan rakentavat itse moraalisisina ja intellektuaalisina subjekteina valtion järkevää päämäärää tulevaisuuteen tähtäävänä projektina. Modernin valtion kehitys tapahtuu sen jäsenten vapaan moraalisen ja intellektuaalisen kehityksen ehdoilla. Tästä syystä koulun tulee olla autonominen ja katsoa tulevaisuuteen – muutoin se ei voi edistää valtion orgaanista kehitystä.

Hegel analysoi koulun autonomista merkitystä ja tuon autonomian pedagogisia seurauksia pääosin lukion suhteen – toimihan hän itse lukion rehtorina ja tarkasteli puheissaan nimenomaan klassisen lukion ongelmia. Peruseriaatteet koskevat kuitenkin koulua yleisesti, koska sen perimmäinen intressi on kansalaisyhteiskunnan, modernin valtion toiminnan edellyttämien autonomisten subjektien luominen. Klassiset sivistysihanteet pätevät edelleenkin, koska nykyajalle tyypillinen spesialisoituminen ja pirstoutuminen sekä yksilöiden lisääntyvä vieraantuminen yhteiskunnan kokonaisuuden toimintatavasta ovat hänen mielestään kielteisiä kehitysilmioita. Ne voidaan kansalaisyhteiskunnan momentteina hyväksyä, mutta ihmisen perimmäisiä sivistystarpeita ne eivät voi tyydyttää. Siksi koulun tehtävä on myös inhimillisten ihanteiden, jopa utopioiden ylläpitäminen: vastapainona vieraantumisen "meidän on sitä tärkeämpää luoda ja säilyttää itsessämme täydellisen elämän mielikuva ja käsite". Erityisesti nuorisolla on voimakas tarve tähän, koska sen "ideaalit ovat rajattomat eivätkä vastaa 'surulliseksi' nimitettyä todellisuutta". Klassinen aines – johon Hegel lukee myös oman aikansa modernit klassikot, mm. Defoen *'Robinson Crusoe'* – on siksi pedagogisesti arvokkaampaa kuin "ns. hyödyllinen aines", koska se "muodostaa perustan kaikelle käyttökelpoisuudelle". Yleissivistävän aineksen välityksellä voimme arvioida hyötyä kriittisesti laajemmassa sosiaalisessa ja historiallisessa kontekstissa.

Hegelin huomio on nykyään ehkä ajankohtaisempi kuin koskaan: joudummehan ottamaan paitsi sosiaalisen, myös ekologisen hyvinvoinnin ehdot huomioon pohtiessamme, mikä on todella

² Nicolin (1955, 109–110) on korostanut tähän tapaan, ettei väline-päämääräsuhde ole oikea tapa ymmärtää yksilön ja valtion välinen suhde Hegelillä, vaan kyseessä on orgaaninen suhde.

hyödyllistä. Pedagogiikan 'valtiollinen' funktio perustuu kriittisen ja humanistisesti vastuullisen yksilön kehittämiseen: sikäli kasvatuksen työelämään valmistava merkitys on yleissivistävissä opilaitoksissa aina alistettu tälle yleisemmälle tehtävälle. Myös ammattikoulutuksen tulee olla avoin 'valtiollisten' kysymysten suuntaan, joita esimerkiksi ympäristökysymykset nykyään edustavat. Ammatti-intressejä ei tule toteuttaa yleisistä intresseistä piittaamattomilla tavoilla.

Työ ja aktiivinen oppiminen

Kriittisen subjektiuden kehittäminen vaatii aktivoivaa pedagogiikkaa, koska sivistysprosessi perustuu materiaalin aktiiviseen työstämiseen. Hegel korosti erityisesti 'Hengen fenomenologiassa' ihmisen varsinaisen olemuksen perustuvan materiaalisesta ja henkisen työn tekemiseen. Hän totesi kuuluisassa analyysissään 'herran ja rengin' dialektiikasta rengin edustavan varsinaista totuutta historiasta, koska juuri rengin työnteko muodostaa kulttuurin todellisen kehityksen. Herra, joka vain nauttii rengin henkisen ja aineellisen työn tuloksista, ei saa mitään pysyvää aikaan. Renki viittaa Hegelin omana aikana lähinnä porvaristoon, jonka 'tuottava työ' (A. Smith) synnyttää taloudellista arvoa. Meidän kannaltamme tulee kuitenkin korostaa herran ja rengin dialektiikan laajempaa periaatteellista merkitystä: henkinen ja aineellinen työ tekee (a) ihmisestä itsestään täyden ihmisen, (b) mahdollistaa aineellisen ja henkisen kulttuurin sekä (c) sisäisen ja ulkoisen luonnon hallinnan. Siksi työn käsite on myös pedagogiikan kannalta keskeinen. Varsinkin Deweyn pedagogiikka on tässä kysymyksessä kiitollisuudenvelassa Hegelille.

Työn käsite sovittaa myös kasvatuksessa tärkeät erikoistumisen ja yleissivistyksen keskenään ristiriitaisilta näyttävät vaatimukset yhteen. Vaikka Hegel kerran totesikin, että kasvatuksen tulisi tehdä ihminen 'kykeneväksi kaikkeen', tämä ei tarkoita pinnallista monipuolisuutta. Pedagogiikassa jatkuvasti toistuvalla fraasilla "persoonallisuuden monipuolinen kehitys" tulee antaa täsmällisempi tulkinta. Hegelin ratkaisu ei pohjautu "sielunkykyjen harmonisen ykseyden" kehittämiseen, vaan hänen mukaansa tulee etsiä alkuperäisempää ykseyttä, jonka kannalta eri sielunkykyjen erottaminen ei ole mielekäästä.

Mihin alkuperäiseen ykseyteen Hegel viittaa? Hän kuvaa kyseistä ykseyttä seuraavasti: "vain se, mikä eristettynä omassa periaatteessaan tekee itsestään täydellisen, tulee johdonmukaiseksi. se saavuttaa syvyyttä ja monipuolisuuden voimakkaan mahdollisuuden. Huoli ja pelokkuus yksipuolisuudesta näyttää liian usein kuuluvan heikkoudelle, joka on kykenevä vain monipuoliseen epäjohdonmukaiseen pinnallisuuteen". Ulottuessaan siihen teoreettiseen ja/tai toiminnalliseen ytimeen, joka on erillisten faktojen perusteena ja syntysijana, erikoistuva ja syventävä tietoisuus saavuttaa mahdollisuuden eräänlaiseen orgaaniseen monipuolisuuteen. Orgaanisesti monipuolinen kokonaisuus rakentuu syvätason oivallusten pohjalle, joiden kautta faktatason informaatiokaos voidaan mielekkäästi jäsentää. Käytännössä tämä tarkoittaa sitä, että oppilas tulee saattaa tiedon tekijän asemaan: vasta sitä kautta hän ymmärtää 'faktojen' todellisen merkityksen, erottaa oleellisen epäoleellisesta. Hegelin ajatus 'totaliteetista', kokonaisuudesta, joka on enemmän kuin osiensa summa, viittaa juuri tällaiseen aktiivisesti jäsenettyyn tietoainekseen.

Paitsi faktatietoa, tekijän tiedon periaate koskee myös teoreettista tietoa. Meidän tulee Hegelin mukaan ymmärtää abstraktisin ajatuskin "naiiviudessaan, niiden olosuhteiden yksilöllisyydessä ja persoonallisessa tunnossa, joista se on saanut alkunsa". Klassisissa teksteissä tämä tekijän

konteksti on usein selvästi näkyvissä. Siksi Hegelin klassikoille antama suuri painoarvo ei ole vanhakantaista antiikin ihailua, vaan taustalla on käsitys tekijän tiedon ratkaisevasta merkityksestä syvälliselle oppimiselle.

Hegelin pedagogiikan jälkivaikutuksesta

Hegelin filosofialla on ollut merkittävää vaikutusta analyttistä perinnettä lukuun ottamatta lähes koko uudempaan filosofiaan. Erityisesti hermeneutiikka ja marxismi ovat pitäneet Hegeliä keskeisenä lähtökohtana. Näihin suuntauksiin kytkeytyvät pedagogit ovat myös hyödyntäneet Hegelin filosofiaa yleisesti, vaikkei hänen pedagogisiin kirjoituksiinsa olisi suoranaisesti nojaututtukaan. Kuten edellä todettiin, koko systeemi voidaan tulkita pedagogisena kehityskulkuna. Hegelin vaikutusta voidaan nähdä myös pragmatismissa ja eksistentialismissa: esimerkiksi Deweyn pedagogiikassa on paljon hegeliläisiä aineksia.

Meidän näkökulmastamme kannattaa mainita erityisesti suomalaisen kasvatusopin historia: Hegelin suomalaiset oppilaat kehittivät pedagogiikan kysymyksiä jopa laajemmin kuin saksalaiset kollegansa. Merkittävin ajattelija oli tässä suhteessa J. V. Snellman, mutta myös pedagogiikan ensimmäinen pitkäaikaisempi professori Z. J. Cleve kannattaa mainita. Snellman näki koulun tehtävän Hegelin tapaan perimmältään yleissivistävänä: kansakoulusta lähtien pääasia on herättää oppilaiden itsetietoisuus, so. autonominen subjektius. Snellmanin omaperäinen panos Hegeliin verrattuna oli monipuolisempi teoria perhekasvatuksesta, jota hän kehitti professorikautensa luennoissa (vrt. Väyrynen 1992).

Koska pedagogiikalla ei ollut Hegelin filosofisessa järjestelmässä huomattavaa itsenäistä asemaa, on hänen jälkivaikutuksensa ollut pääosin välillistä ja kytkeytynyt aineksiin muista pedagogiikan perinteistä. Hegelin pedagogisilla kirjoituksilla on kuitenkin myös ajankohtaista merkitystä: useita oivalluksia kannattaisi kehitellä eteenpäin. Kaikkia merkittäviä tulkintateitä ei ole edes Hegel-tutkijoiden piirissä kuljettu loppuun: esimerkiksi pedagogiikan yhteydet 'Hengen fenomenologian' ja 'Ensyklopedian' oppeihin subjektiivisen hengen kehityksestä ovat edelleenkin tyydyttävästi selvittämättä (Nicolinin 1955 julkaistu teos oli vasta avaus teemaan). Erityisesti Hegel-tutkimuksen voimakas kehitys toisen maailmansodan jälkeen vaatii uusia tulkintoja hänen pedagogisesta ajattelustaan.

Lähteet:

- Hegel, G. W. F. 1975. Grundlinien der Philosophie des Rechts. Werke 7. Frankfurt am Main.
- Hegel, G. W. F. 1994. Oikeusfilosofian pääpiirteet eli luonnonoikeuden ja valtiotieteen perusteet. Oulu.
- Nicolin, F. 1955. Hegels Bildungstheorie. Bonn.
- Väyrynen, K. 1986. Pedagogiikka ja dialektiikka. Tutkimuksia Hegelistä. Oulun yliopiston historian laitoksen julkaisuja 2/1986. Yleinen aate ja oppihistoria. Oulu.
- Väyrynen, K. 1992. Der Prozeß der Bildung und Erziehung im finnischen Hegelianismus. Tampere.
- Väyrynen, K. 2000. Hegelin dialektinen pedagogiikka ja lastenkasvatuksen ongelma. Teoksessa Siljander, P. (toim.) Kasvatus ja sivistys. Helsinki.

Artikkeli on julkaistu 9.9.2024

Tekstiviittaus:

Väyrynen, Kari 2024. Kasvatus ja yhteiskunta Hegelin pedagogiikassa. *Kasvatuksen historian ENSYKlopedia*. Suomen kasvatuksen ja koulutuksen historian seura. https://www.kasvhistseura.fi/sites/kasvhistseura.fi/files/Hegel_0.pdf (luettu xx.xx.xxxx)